

Causes and Consequences of Scientific Journeys during the Abbasid Caliphate (from the Era of Al-Mustakfi [334 AH] to the Fall of Baghdad [656 AH])

Ommolbanin Latifi¹ , Ali Bahrani-pour² ✉ , Abdolaziz Movahed³ , and Reza Kianinia⁴

1. PhD Student, Department of History, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran. Email: latifi@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of History, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: bohrani.ali2024@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of History, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran. Email: movahed@gmail.com
4. Assistant Professor, Department of History, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran. Email: kiani@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 31 March 2026
Received in revised form 01 August 2026
Accepted 03 September 2026
Available online 23 September 2026

Keywords:

Scholars,
Scientific Trips,
Science Promotion,
World Tour

ABSTRACT

Objective: The objective of this research is to examine and ascertain the causes and motivations for scholarly travel and its scientific achievements, with particular attention to the journeys of scholars, scientists, researchers, and travelers whose travelogues contain significant scientific and cultural observations. The attainment of scientific objectives which is facilitated primarily through travel and the establishment of communication among scholars and eminent figures was likewise of considerable importance during the Abbasid era (from al-Mustakfi [334 AH / 945 CE] to the fall of Baghdad [656 AH / 1258 CE]). For this reason, an attempt has been made to examine the motivations for scholarly journeys during this period. How did travel influence the expansion of science in that era? This is the question that arises.

Method: This article employs a descriptive analytical method, drawing upon primary and research sources (domestic and foreign) and benefiting from their contents..

Results: It appears that through the travels of scholars and scientists and their utilization of the books in the libraries of various cities, not only was knowledge disseminated across different regions, but science also advanced further through the presentation of scholars views. The Abbasid caliphs accorded importance to science and its expansion, and Baghdad became a locus of transit and residence for eminent scholarly figures. The expansion of sciences occurred through the travels of scholars and scientists to various regions, their communication with other scholars and scientists, or the journeys of students.

Conclusions: In light of the findings and historical documentation, it may be stated that the Abbasids, even during their period of weakness and decline, continued to attend to scholarly journeys, and scholars and eminent scholarly figures traveled for the acquisition of knowledge and learning.

Cite this article: Latifi, O., Bahrani-pour, A., Movahed, A & Kianinia, R. (2026). Causes and Consequences of Scientific Journeys during the Abbasid Caliphate (from the Era of Al-Mustakfi [334 AH] to the Fall of Baghdad [656 AH]). *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (11), 1-19. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2046010.1096>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2046010.1096>

Introduction

Travel and the attainment of scientific objectives facilitated thereby have been worthy of attention throughout all eras. Travel has various motivations, including scientific ones. For this reason, in this article, the author endeavors to examine the motivations for travel during the Abbasid era (from the time of al Mustakfi [334 AH] to the fall of Baghdad [656 AH]).

The question that arises here is: How did travel influence the expansion of science in that era? It appears that through the travels of scholars and scientists and their utilization of the books in the libraries of various cities, not only was knowledge disseminated across different regions, but science also advanced further through the presentation of scholars views.

The objective of this research is to examine and ascertain the causes and motivations for travel and its scientific achievements, with particular attention to the journeys of scholars, scientists, researchers, and travelers whose travelogues contain significant scientific and cultural observations. Through the travels of scholars and scientists, the sciences and their findings were disseminated across various regions, and this dissemination contributed to the advancement of the sciences as well. Given the Abbasid state's attention to scholars, scientists, eminent scholarly figures, and students, they engaged in travel and the acquisition of knowledge with eagerness, willingness, and tranquility.

At this time, the Abbasids who were the inheritors of the legacy of their predecessors, including that of early Islam and the initial years of Abbasid rule, during which the Bayt al Hikmah (House of Wisdom) had undertaken the translation of authoritative scientific works from neighboring civilizations availed themselves of this opportunity and, by attracting scholars and eminent scholarly figures as in the past and according them importance, benefited from diverse sciences.

It must be stated, however, that at times the weakness of the caliphs and the central government caused the acquisition of sciences to proceed slowly from a scientific perspective as well; nevertheless, scholarly journeys and the expansion of the sciences were not completely dissolved, and in every period scholars and eminent figures continued their activities.

Given that in no source have scholarly journeys and their causes been comprehensively analyzed, and since understanding the Abbasid era (from al Mustakfi to the fall of Baghdad) requires an understanding of the scientific transformations of that period, the present study, by collecting and analyzing the relevant materials, aims to present coherent findings so that the reader may better comprehend the manner in which science expanded and advanced during that era.

Method

This article employs a descriptive analytical method, drawing upon primary and research sources (domestic and foreign) and benefiting from their contents.

Results

It appears that through the travels of scholars and scientists and their utilization of the books in the libraries of various cities, not only was knowledge disseminated across different regions, but science also advanced further through the presentation of scholars views. The Abbasid caliphs accorded importance to science and its expansion, and Baghdad became a locus of transit and residence for eminent scholarly figures. The expansion of sciences occurred through the travels of scholars and scientists to various regions, their communication with other scholars and scientists, or the journeys of students.

Conclusion

In light of the aforementioned materials and the question posed How did travel influence the expansion of science during the Abbasid era (from al Mustakfi to the fall of Baghdad)? it may be stated that scientific and cultural exchanges constituted one of the principal outcomes of travel in all eras, including the Abbasid era from the time of al Mustakfi to the fall of Baghdad. Through this means, scientific and cultural exchanges were effected, and the expansion and advancement of science were rendered possible.

During the Abbasid era, by according importance to scholars and scientists and by establishing scientific institutions and suitable conditions for scholarly journeys, students and scholarly researchers were encouraged and motivated to undertake lengthy journeys for the dissemination of the sciences and to benefit from the presence of great masters and scholars. On most occasions, even eminent figures and scholars were encouraged to undertake travel for the purpose of meeting and conversing with one another. The translation movement and the purchase of books from other civilizations by the caliphs and state dignitaries were among the most significant causes of the expansion and dissemination of the sciences during the Abbasid era. In the late Abbasid period, although caliphs who came to power were weak, scholars and eminent scholarly figures guided by the Quranic verses and prophetic traditions engaged in scholarly activity and the expansion of the sciences, thereby preventing the stagnation of science in that era.

The attention of Muslims of that era to the sciences led them to receive various sciences from preceding and neighboring civilizations, to harmonize them with religious teachings, to bring about major transformations in various sciences, and to present them to other civilizations, including Western civilization.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

علل و نتایج سفرهای علمی در دوره ی خلافت عباسیان (از زمان المستکفی (۳۳۴ ه.ق) تا سقوط بغداد (۶۵۶ ق))

ام البنین لطیفی^۱، علی بحرانی پور^۲✉، عبدالعزیز موحد^۳، رضا کیانی نیا^۴

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ اسلام، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران. رایانامه: latifi@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: bohrani.ali2024@gmail.com

۳. استادیار، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران. رایانامه: movahed@gmail.com

۴. استادیار، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران. رایانامه: kiani@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: هدف از این تحقیق، بررسی و یافتن دلایل و علل سفر و دستاوردهای علمی آن می‌باشد و سفرهای علما و دانشمندان و دانش‌پژوهان و جهانگردانی که سفرنامه آنها حائز نکات علمی و فرهنگی می‌باشد، مورد توجه قرار گرفته است. رسیدن به اهداف علمی که بیشتر از طریق سفر و برقراری ارتباط دانشمندان و بزرگان میسر می‌شود، در دوره بنی‌عباس (المستکفی (۳۳۴ ه.ق) تا سقوط بغداد (۶۵۶ ه.ق)) نیز حائز اهمیت بوده است. به همین دلیل سعی شده تا دلایل سفرهای علمی این دوران مورد بررسی قرار گیرد. تأثیر سفر بر گسترش علم در آن دوران چگونه بوده است؟ پرسشی است که در ذهن خطور می‌کند.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱	روش پژوهش: این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و منابع اصلی و تحقیقی (داخلی و خارجی) مورد توجه قرار گرفته و از مطالب آنها بهره‌مند گردیده است.
کلیدواژه‌ها: علما، سفرهای علمی، ترویج علم، جهانگردان	یافته‌ها: به نظر می‌رسد با سفر کردن علما و دانشمندان و استفاده از کتاب‌های کتابخانه‌های شهرهای مختلف، علاوه بر این که علم به مناطق مختلف رواج می‌یافت، با ارائه نظرات دانشمندان، علم نیز پیشرفت بیشتری می‌کرد. خلفای عباسی به علم و گسترش آن اهمیت می‌دادند و بغداد محل تردد و اقامت بزرگان علمی شد. گسترش علوم از طریق سفر علما و دانشمندان به مناطق مختلف و برقراری ارتباط آنها با دیگر علما و دانشمندان و یا سفر دانشجویان بود.
	نتیجه‌گیری: با توجه به یافته‌ها و مستندات تاریخی می‌توان بیان کرد که عباسیان در دوران ضعف و زوال نیز به سفرهای علمی توجه می‌کردند و دانشمندان و بزرگان علمی برای کسب علم و دانش سفر می‌کردند.

استناد: ام البنین؛ بحرانی پور، علی؛ موحد، عبدالعزیز و کیانی نیا، رضا. (۱۴۰۵). علل و نتایج سفرهای علمی در دوره ی خلافت عباسیان (از زمان المستکفی (۳۳۴ ه.ق) تا سقوط بغداد (۶۵۶ ق)). *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۱۱)، ۵، ۱۹-۱.

<https://doi.org/10.22034/api.2025.2046010.1096>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2046010.1096>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

سفر و رسیدن به اهداف علمی که با سفر کردن میسر می شود، در تمام دوران ها قابل توجه بوده است. سفر کردن دلایل مختلفی از جمله دلایل علمی دارد. به همین دلیل در این مقاله، نگارنده سعی دارد تا دلایل سفر در دوران عباسیان (از زمان المستکفی (۳۳۴ ق) تا سقوط بغداد (۶۵۶ ق) را مورد بررسی قرار دهد.

در اینجا این سوال مطرح می شود که تأثیر سفر بر گسترش علم در آن دوران چگونه بوده است؟ به نظر می رسد با سفر کردن علما و دانشمندان استفاده از کتاب های کتابخانه های شهرهای مختلف، علاوه بر این که علم به مناطق مختلف رواج می یافت، با ارائه نظرات دانشمندان علم نیز پیشرفت بیشتری می کرد.

هدف از این تحقیق، بررسی و یافتن دلایل و علل سفر و دستاوردهای علمی آن می باشد و سفرهای علما و دانشمندان و دانش پژوهان جهانگردانی که سفرنامه ی آنها حائز نکات علمی و فرهنگی می باشد، مورد توجه قرار گرفته است. از طریق سفر علما و دانشمندان علوم و یافته های آنها در مناطق مختلف گسترش می یافت و این گسترش باعث پیشرفت علوم نیز می شد. با توجه به اهمیت دادن دولت عباسی به علما و دانشمندان و بزرگان علمی و دانشجویان، آنها با رغبت و میل و در آرامش به سفر و کسب علم و دانش می پرداختند.

در این زمان که میراث خوار پیشینیان و از جمله صدر اسلام و سال های اولیه حکومت عباسیان که دارالحکمه وظیفه ی ترجمه کتب علمی معتبر تمدن های همجوار را به انجام رسانده بود، شد. از این موقعیت استفاده کرده و با جذب دانشمندان و بزرگان علمی همچون گذشته و اهمیت دادن آنها، از علوم متنوع بهره مند می شدند.

هرچند باید بیان کرد که گاهی ضعف خلفا و حکومت مرکزی باعث می شد که از نظر علمی نیز فراگیری علوم به کندی صورت گیرد، اما سفرهای علمی و گسترش علوم به طور کامل منحل نمی شدند و در هر دوره دانشمندان و بزرگان به فعالیت های خود ادامه می دادند.

به دلیل این که در هیچ منبعی به طور کامل سفرهای علمی و علل آن مورد تجزیه و تحلیل قرار نگرفته است و برای شناخت دوران عباسی (از المستکفی تا سقوط بغداد) نیاز به درک تحولات علمی آن دوران می باشد. لذا با جمع آوری و تجزیه و تحلیل آن مطالب قصد داریم مطالبی انسجام یافته در این پژوهش ارائه گردد تا خواننده نحوه ی گسترش و پیشرفت علم در آن دوران را بهتر درک کند.

پیشینه

در این جا چند کتاب که در این زمینه، مورد بررسی قرار گرفته اند را ذکر کرده و کلیات مطالب آن ها را بیان می کنیم. آذرنوش نویسنده ی کتاب *تاریخ زبان و فرهنگ عربی* در کتاب خود به معرفی علما و دانشمندان از جمله عصر مورد نظر پرداخته است. او در کتاب خود از دانشمندانی همچون فارابی بزرگترین فیلسوف اسلامی تا قبل از ابن سینا، مسعودی روانشناس و تاریخدان معروف، مقدسی جهانگرد و نویسنده ی کتاب احسن التقاسیم از جمله دانشمندان قرن چهارم و بیرونی جهانگرد و صاحب آثار زیادی در حیطه ی علم حساب، کیهان شناسی، دارو سازی، مردم شناسی و تاریخ و از دانشمندان قرن پنجم هجری قمری می باشد را معرفی کرده و علاوه بر آن تومرت جهانگرد مراکشی یکی از جهانگردان معروف قرن ششم را نیز به خوانندگان می شناساند.

باغستانی نویسنده ی کتاب *تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی* در کتاب خود د مورد تأکید و سفارش های مکرر قرآن به تعقل و تفکر و تعلیم و تربیت مطالب ارزنده ای را ارائه می کند و علاوه بر آن تشویق به سفر کردن و فراگیری علوم مختلف از تمدن های دیگر را بیان کرده و معنی و اهمیت اصطلاحات رحله، تلمیذ و طالب را برای خوانندگان کتاب خود تفسیر می کند.

نصر نویسنده ی کتاب علم و تمدن در اسلام نیز در کتاب خود به معرفی علوم اوایل (علوم قبل از اسلام) می پردازد و علل اهمیت دادن به علوم مختلف را از حیثه های مختلف بیان می کند و این که چرا علوم تمدن های دیگر نیز در دوران عباسیان حائز اهمیت بوده اند.

سفرهای علمی در دوران عباسیان (از زمان المستکفی (۳۳۴ ق) تا سقوط بغداد (۶۵۶ ق))

گذری اجمالی بر علل و نحوه ی گسترش علم دوران عباسیان

دو علت عمده ی گسترش علم تاکید آیات قرآنی و احادیث پیامبر (ص) و ائمه طهار (ع) و تصرف سرزمین های جدید و استفاده از علوم و فرهنگ آنها بود. تاکید قرآن مسلمانان را تشویق به شناخت دنیای اطراف کرد و با استفاده از علوم و تطبیق آن با آموزه های قرآن مطالب و علوم گسترده تری نصیب مسلمانان شد و همین علوم به تمدن ها و سرزمین های دیگر منتقل شدند.

توجه زیاد به علوم قبل از اسلام، که به نام علوم اوایل معروف بودند، جزئی از کارهای دستگاه خلافت بود، و نمی توان گفت که تنها علاقه شخصی افرادی همچون هارون الرشید و مأمون سبب توجه به این علوم شده است. علت واقعی میل شدید جامعه اسلامی در قرن سوم به این گونه علوم بخصوص علم فلسفه یونانی که در قرن پیش از آن به شکل اتفاقی و جداگانه بود را باید دو احتمال مبارزه و معارضه و چالش دانست که جهان اسلامی با آن روبرو بود، این چالش از ناحیه ی علمای الاهی و فیلسوفان اقلیت های دینی بخصوص جهودان و ترسایان که در بین مسلمانان زندگی می کردند رخ داد. در مناظره هایی که در شهرهایی همچون دمشق و بغداد بین آنها و از طرفی مسلمانان صورت می گرفت، مسلمانان که احساس می کردند قادر به دفاع از اصول عقاید خود در مقابل آنها نیستند و نمی توانند حقانیت اسلام را به اثبات برسانند، احتمال زیاد توجه دستگاه خلافت را به دسترسی علم یونانی جلب کرد و همین توجه ممکن است در نقش فقه در جهان اسلام مؤثر افتاده باشد که قدرت خلافت متکی بر آن بود. بنابراین باید گفت که علت علاقمندی نخستین خلفای عباسی به علم و فلسفه یونانی، حفظ منافع اسلامی بوده است. (نصر، ۱۳۹۳)

در سه قرن اولیه ی خلافت عباسی (قرن دوم تا پنجم هجری قمری) اوج شکوفایی تمدن قرون وسطایی اسلام بود که تحت تأثیر و نفوذ شهرهای بخش ایرانی و یونانی، ادبیات، کلام، فلسفه و علوم طبیعی پیشرفت کرده بود. با وجود ضعف و ناامنی سیاسی در قرن ششم این پیشرفت در زمینه های مادی و فرهنگی ادامه یافت، و به همین دلیل کاملاً بجاست که آدم متز این دوران را دوران رنسانس اسلام معرفی می کند. (بوسورث، ۱۳۴۹)

سامی نویسنده ی کتاب نقش ایران در فرهنگ اسلامی نیز در مورد تأثیر ایرانیان می نویسد که بعد از تشکیل دولت های اموی و عباسی گروهی از دانشمندان و بزرگان ایرانی به مراکز بزرگ و پایتخت ممالک اسلامی رفتند و توجه حکومت های اسلامی به علوم و دانشمندان تحت تأثیر مستقیم مردان و خاندان های ایرانی آغاز شد و تا اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم خاندان های ایرانی همچون خوارزمشاهیان، آل بویه، سامانیان، زیاریان، دیلمیان و غزنویان در دستگاه حکومت عباسی به اوج رسیده بودند. ولی بعد از تسلط قبایل و غلامان تورانی نژاد آسیای مرکزی، مغولان و تاتار، خاندان ایرانی اقتدار خود را از دست دادند و ضعیف و سست شدند. (سامی، ۱۳۶۵)

مهم ترین نحوه ی گسترش علم و فرهنگ در دوران بنی عباس نهضت ترجمه بود، که از زمان بنی امیه به صورت محدود شروع شده بود و در دوران بنی عباس گسترش یافت و دردوران مأمون به اوج خود رسید. این نهضت و تبادلات علمی و فرهنگی در دوران آخرین خلفای عباسی نیز مؤثر واقع شده بودند.

حکومت عباسیان از زمان منصور، قراردادهایی تجاری به ویژه خرید کتاب و دستیابی به آن می بستند و هزینه زیادی را نیز پرداخت می کردند. این عمل در زمان مأمون گسترش پیدا کرد. او با ارتباط های پی در پی با امپراتور روم هیئت هایی برای گزینش کتاب های علمی قدیمی در آنجا اعزام کرد. (طوقوش، ۱۳۹۸) و گروهی از جمله حجاج بن مطهر، ابن طریق و

سلما صاحب بیت الحکمه را برای حمل کتاب های علمی به آن سرزمین فرستاد و آنها هر کتابی را که می پسندیدند جمع آوری کرده و به پایتخت فرستادند و مأمون دستور داد تا آنها را ترجمه کنند. (متولی، ۱۳۹۸)

در اکثر سرزمین های اسلامی به تدریج کتابخانه هایی متعلق به مساجد یا مدارس بوجود آمد و درهای آنها به روی طالبان علم باز بود. بیت الحکمه مأمون کتابخانه ای معتبر که شامل کتاب های گوناگون با زبان های مختلف بود، داشت. (زرین کوب، ۱۳۵۵)

تا قرن پنجم قمری زبان عربی از امپراطوری های باستانی (بیزانس و روم) به خود جذب و در فرهنگ قوی و جدید اسلام هضم می کرد. بعد از آن تحت تأثیر حرکت صحرانشینان به سرزمین های مرکزی، اسلام مجبور به تجربه ی دومین تحول خود شد. ابتدا ترک ها و سپس مغولان از شمال و شرق طی مهاجرت خود در قرن های ۱۱ تا ۱۴ م. [پنجم تا هشتم هجری قمری] وارد سرزمین های اسلامی شدند. (لوئیس، ۱۳۷۸)

یکی دیگر از روش های گسترش علم و فرهنگ برگزاری جلسات و مناظرات دانشمندان و بزرگان علمی بود که در آن دوران رخ می داد. از جمله مورخین ذکر کرده اند که امام رضا (ع) زمانی که از شهری عبور می کرد جمعیت زیادی برای دیدار با ایشان سر راه می ایستادند و دانشمندان رکاب و دهنه ی اسب ایشان را می گرفتند و از آن امام درخواست می کردند، که از علم خود آنها را مستفیض کنند و از اجداد خود سخنی نقل کند. (مغنیه، ۱۳۴۱) یکی دیگر از مناظراتی که انجام شد مناظره مأمون با یک فرد مجوس در خراسان بود و منجر به مسلمان شدن فرد مجوس شد و مأمون او را با خود به عراق برد، اما آنجا آن فرد مرتد شد و مأمون دوباره با او مناظره کرد و مجدد مسلمان شد. (زرین کوب، ۱۳۵۵)

نامه نگاری با افرادی از دیگر دولت ها که به هر دلیل توانایی حضور در سرزمین های اسلامی را نداشتند نیز یکی از روش های ترویج علوم بود از جمله می توان نامه نگاری های مأمون با لئون و امپراطور بیزانس می باشد. مأمون وقتی از طریق یک اسیر مسیحی که از علم هندسه اطلاعات داشت، متوجه شد که در قسطنطنیه یک فردی به نام لئون استاد هندسه است و از نظر مالی وضعیت مناسبی ندارد و افراد محدودی او را می شناسند، نامه ای به او نوشت و از او دعوت کرد تا به دربار عباسیان بیاید و به آن اسیر وعده داد که در صورت ارسال نامه به لئون، او را آزاد می کند. لئون نامه ی خلیفه را به یکی از بزرگان بیزانس نشان داد و خبر به امپراطور رسید. لئون مشهور شد و امپراطور او را در یک کلیسای مهم به عنوان مدرس مشغول به کار کرد و مانع قبول دعوت او شد. وقتی مأمون متوجه شد که لئون به بغداد نمی آید، نامه نگاری با او را شروع کرد و چندین مسئله ریاضی و نجوم را برای او از طریق نامه ارسال کرده و خواستار جواب آنها شد. حکیم نیز به آن مسائل جواب های بسیار خوبی داد و خلیفه آنچنان از آن جواب ها خوشحال شد که برای جلب رضایت لئون این بار به امپراطور نامه نوشت و از او درخواست کرد که برای مدت کوتاهی او را به بغداد بفرستد و به او وعده ها داد، اما امپراطور قبول نکرد و لئون را در تسالونیک اسقف اعظم کرد. درست است که در منابع اسلامی این روایت مشهور نیست و آثار به جا مانده از لئون در حیطه ی ریاضی چندان اهمیت ندارند، اما اگر این داستان مبالغه آمیز باشد باز نشانگر شوق و علاقه ی مسلمانان به آموختن علوم یونانی می باشد. در زمانی که شارلمانی در سرزمین خود به سختی چند باسواد می توانست پیدا کند. مسلمانان در دربار مأمون با کتاب های افلاطون، ارسطو، اقلیدوس و جالینوس سر و کار داشتند. (زرین کوب، ۱۳۵۵)

مسلمانان در سایه علم و دانش، اندیشه و آزمون و فرهنگ و اخلاق به جامعه بشر داده و هسته ی اصلی همه چیزهایی است که امروزه بشریت دارا می باشد، از علوم تجربی تا اخلاق، از فقه و حقوق گرفته تا فلسفه، از ادبیات تا مکانیک از آداب و معاشرت فردی تا سنت دانشگاهی و... (بذرافشان، ۱۴۰۰) اما دو چیز مانع کلی و سبب نقصان ترویج علوم در زمان عباسیان می شد. یکی سرعت زوال ملک طبقه ای به دلیل غلبه و اقتدار طایفه ی دیگر و نداشتن دوام و بقای سلطنت در یک خاندان، دوم کمبود زمان و وقت برای همسانی علم و عمل. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ۳-۲/۱۰۷۹-۱۰۷۸)

اطلاعات داده شده نشانگر این است، کسب علم و دانش در اسلام مقوله ای قابل توجه است و از صدر اسلام آیات و احادیث زیادی وجود دارد که پیروان اسلام را تشویق و ترغیب به یافتن علوم متفاوت می کرد و باعث پیشرفت علم و دانش

شد. این اقدامات باعث تحولات زیادی در علوم متنوع (نظری و عملی) گردید و پیشرفت علوم باعث کشفیات و اختراعاتی در حیطه های مختلف گردید. این پیشرفت ها در دوران مدنظر نیز بسیار تأثیرگذار بود.

مراکز علمی دوران عباسیان (از زمان المستکفی تا سقوط بغداد)

انتقال مرکز خلافت به بغداد توسط عباسیان باعث شد که خلفا به آن شهر توجه زیادی داشته و بزرگان علمی نیز به آنجا مهاجرت داشته باشند و مهم ترین مراکز علمی در آنجا تأسیس گردد و تا زمان آخرین خلفای عباسی هم این مراکز مورد توجه قرار گیرند.

در بغداد و مناطق آن، حدود سی مدرسه وجود داشت که همه در شرقیه بودند و مهم ترین آن نظامیه بود که در زمان نظام الملک مجدداً تجدید شد. این مدارس موقوفات زیاد و املاک وسیعی داشتند که به فقهای تحویل داده می شدند که در آن مدرسه تدریس داشتند و فعالیت های مربوط به طلاب را انجام می دادند. (ابن جیبر، ۱۳۸۳) شهر بغداد مرکز بزرگ فرهنگی محسوب می شد و فقهای حنفی و حنبلی در آن جا زندگی می کردند. همچنین بیت الحکمه و دیگر مراکز ترجمه و برخی تجارب علمی در آن جا بود. (دوری، ۱۳۷۵)

آن چنان در شهر بغداد به علم و فرهنگ و گسترش علوم اهمیت داده می شد که وقتی صاحب بن عباد یکی از دوستان صمیمی ابن عمید که به استاد معروف بود، به بغداد آمد و نظر او را در مورد بغداد جویا شدند، او گفت بغداد در میان شهرها مانند استاد در بین مردم است. (قمی، ۱۳۸۹)

آثار متنوع تاریخی زیادی در این شهر وجود داشت که نشانگر این است که کتاب ها، نوشته ها و مکتوبات در کتابخانه ی این شهر حائز اهمیت بوده است و از همه جای دنیا محققان و نویسندگان برای استفاده از آن ها به بغداد سفر می کردند، اما کتابخانه ی بغداد در زمان حمله ی مغول از بین رفت. (هوشمند، ۱۳۹۵)

بخارا از هر جهت از مهم ترین شهرهای ماوراءالنهر محسوب می شد و علمای فراوانی در آنجا زندگی می کردند. بعد از برقراری ارتباط آن نواحی با عراق، دانش پژوهان علوم دینی، از هر شهر به بغداد می رفتند و بعد از تحصیل به بخارا برمی گشتند. بعد از مدت زمان کوتاهی، در اواخر قرن سوم، بخارا از لحاظ مذهبی در کنار نیشابور به یکی از مهم ترین شهرهای ماوراءالنهر تبدیل شد. (جعفریان، ۱۳۸۶)

در زمان حکومت عضدالدوله و شرف الدوله آل بویه، بغداد هنوز به عنوان یک مرکز فرهنگی باقی ماند و آنها تحقیقات در مورد ریاضی و نجوم را تشویق و حمایت می کردند. همچنین حمدانیان در حلب و موصل و سامانیان در ماوراءالنهر نیز متفکرین و علمای بزرگی را از سراسر جهان جذب می کردند. (کامران مقدم، ۱۳۶۴)

فرد مسافدر قلمرو اسلامی در هر شهری که توقف می کرد مطمئن بود که تقریباً در هر یک از اوقات روز می تواند در مسجد بزرگ شهر یک بحث علمی را گوش دهد و مسافران غالباً می توانستند برای مدتی در مدرسه شهر مستقر شوند و علاوه بر استفاده از کلاس های رایگان، از جا و غذا نیز استفاده کنند. (دورانت، ۱۳۹۹)

حدود قرن چهارم هجری قمری مهاجرت علمای مناطق دیگر تحت سیطره ی حکومت اسلامی به بغداد کم شد و به نقاط مراکز علمی دیگر از جمله جندی شاپور در ایران، اسکندریه در مصر و... گسترش یافت و کتابخانه هایی نیز در این سرزمین ها تأسیس شد که از کتابخانه ی فاطمیان در مصر و کتابخانه ی متعلق به سامانیان و آل بویه در ایران ویا کتابخانه ی اندلس در اروپا می توان یاد کرد. این مراکز شروع به جذب محققان، دانشمندان و طلاب کردند و با دادن امتیازات به این جابه جایی سرعت بخشیدند. (مهدی پور، ۱۳۹۶) و برخی از آن مراکز دوره هایی از شکوه و عظمت راپشت سر گذاشتند به طوری که برخی از تاریخنگاران دوره ی آل بویه راعصر رنسانس و احیای فرهنگ تمدن اسلامی می خواندند. (شمس، ۱۳۹۴)

باید توجه داشت در زمانی که هتل و مسافرخانه ای در شهرها برای مسافران نبود این امکانات در تشویق مسافران بخصوص مسافران مشتاق علم و دانش بسیار مؤثر واقع می شد و این سفرها نه تنها باعث کسب علم توسط فرد مسافر می شد بلکه علوم و فرهنگ مردم محل زندگی مسافر رابه شهر مقصد منتقل می کرد و مسافر بعد از سفر علوم فراگرفته از شهر مقصد

را به طالبان علم که به هر دلیل توانایی سفر را نداشتند نیز منتقل می کرد. پس سفر هر طالب علم بسته به توانایی اش باعث ترویج علم به جاهای مختلف می شد و بیشتر از یک سفر عادی تأثیرگذار می شد.

تأثیر تمدن های هم عصر عباسیان بر پیشرفت علم در خلافت آنها

مراکز علمی و آموزشی در ایران، هند، مصر و شام از قبل از ظهور اسلام فعالیت داشته اند، اما تأثیر بسیار کمی در اوضاع علمی و فرهنگی عرب ها داشتند. با این همه، پیوند برخی از نخبگان ادبی و فرهنگی مردم جزیره العرب با مراکز و همچنین دربار لخمیان در حیره را نمی توان نادیده گرفت. برای مثال، در شرح حال عدی بن زید ذکر شده که پدرش او را برای فراگیری زبان فارسی به یکی از مکتب های فارسی زبان فرستاد. عدی بعدها مترجم خسروپریز شد. اما تأثیر عمیق و گسترده ی حوزه های علمی پیش از اسلام، از حدود دو قرن پس از ظهور اسلام و با به وجود آمدن نهضت ترجمه بر حوزه های علمی و فرهنگی مسلمانان آغاز شد. (باغستانی، ۱۳۸۸)

یکی از ویژگی های تمدن اسلامی، ارتباط بین علوم نظری با مسائل عملی بود. برخلاف عقاید حاکمان یونانی که دانش به خاطر دانش را مطرح می کردند، بخش عمده ی سعی دانشمندان اسلام، برقراری ارتباط نزدیکی با نیازهای عملی به فنون و صنایع بود. حتی علم نظری محض مانند ریاضیات تحت تأثیر مسائل عملی قرار گرفت و مسائل بسیاری از زندگی مسلمانان از قبیل وضع مالیات، وضع صدقات شرعی و تقسیم ارث سبک ویژه ای به بعضی از حوزه های علم ریاضی در تمدن اسلامی بخشید. (دورانت، ۱۳۷۳)

پیشرفت دانش و رغبت خلفای عباسی به علم و محترم داشتن علما و ادبا از دیگر امتیازات و ویژگی های دولت عباسی بود. خلفا، علما را به دربار خود دعوت می کردند، و با آنها نشست هایی را داشتند و روی یک سفره غذا می خوردند و صحبت می کردند و به اعتقادات و آراء همدیگر اعتماد داشتند. در این دوران عالمی نبود که به بغداد مهاجرت یا مسافرت نکرده باشد. (مهدی پور، ۱۳۹۶)

ورود اقوام بیگانه و میراث های فرهنگی آنها و استعدادهایی که در زندگی اجتماعی و فرهنگی اسلام عربی از جانب آنها بروز کرد، باعث شد که تفکرات و فعالیت های ادبی فشرده ای به جوشش درآید و از همان آغاز، صادقانه بکوشد تا در قالب زبان عربی بگنجد و باعث شود نثر عربی که در آن زمان به نثر نویسندگان و اندیشمندان تبدیل شده بود، شکوفا شود. واژه های عربی نیز از طریق گسترش ذاتی یا از طریق وام گیری، غنی می شد و انواع ادبی تثبیت و یا به وجود می آمدند و مشخص است که اندیشه و مکتب تازه و یا پژوهش نو، نیاز به بیان مناسب دارد. (عبدالجلیل، ۱۳۷۶)

فرهنگ ایرانی در زبان عربی و به صورت خاص در ادبیات عرب اثر گذاشت. الفاظ فارسی بسیاری به این زبان، وارد شد و کتاب های فارسی با موضوعات ستاره شناسی، هندسه، ادبیات، تاریخ و جغرافیا به عربی ترجمه شد. (متولی، ۱۳۹۶)

یونان یکی دیگر از تمدن های تأثیرگذار بر علم و فرهنگ مسلمانان بود. شیوه های انتقال علوم یونانی به مسلمانان به دو روش انجام می شد.

۱. بیشتر علوم عقلی به طور غیر مستقیم و از طریق ترجمه آنها به زبان های سریانی و لاتینی به دست مسلمانان رسید.
 ۲. بخش دیگر علوم از اسکندریه (در مصر) و مرکز علمی آن شهر به مسلمانان رسید. (رهبر، ۱۳۹۷)
- اولین برخورد و آشنایی در زمینه انتقال علوم یونانی از طریق پزشکان انجام گرفت؛ پزشکانی که در زمان فتوحات سرزمین های یونانی زندگی می کردند و بعد از آن به سوی پایتخت مسلمانان آمدند. در حوزه های علوم طبیعی، داروشناسی یکی از مهم ترین دانش هایی بود که دنیای اسلام از یونان اخذ کرده بود. (رهبر، ۱۳۹۷)
- بعضی از محققان نیز فرهنگ و تمدن اسلامی را واسطه و حلقه ی انتقال فرهنگ یونان باستان به اروپای قرون وسطی از طریق اندلس و جنگ های صلیبی می دانند و نقش نهضت ترجمه در بلوغ فرهنگ و تمدن اسلامی را بیش از حد جلوه می دهند، اما حقیقت این است که فرهنگ یونانی فقط یکی از عناصری بود که در تمدن اسلامی و پیشرفت آن مؤثر بود. تمدن یونان قبل از این هم یک بار در حمله ی اسکندر به شرق و در نهضت هلنیسم، این منطقه را فرا گرفت اما گستردگی دوره ی اسلامی را نداشت. (دانش کیا، ۱۳۹۷)

یکی دیگر از تمدن های تأثیر گذار تمدن هند است و از نشانه های تأثیر علوم هندی بر علوم اسلامی، آثار ابوریحان می باشد. او در خدمت سلطان محمود غزنوی به هند سفر کرد و یافته های خود را در کتابی به نام تحقیق ماللهند به رشته ی نگارش درآورد. این کتاب بهترین گزارش درباره ی هندوستان و مذهب هندوان و علوم و رسم های هندوستان در قرون وسطی می باشد. (طولی، ۱۳۹۰)

مسلمانان در رشته هایی همچون پزشکی و ریاضی مطالب بسیاری از هندی ها فرا گرفتند. دانشمندان و ریاضی دانان هندی زیادی به بغداد آمدند و بسیاری از عرب ها نیز به عنوان دانشجو در دانشگاه تاکشاشیلا واقع در شمال هند مشغول به تحصیل شدند. این دانشگاه یک مرکز بزرگ علمی محسوب می شد و بخصوص در رشته ی علوم پزشکی شهرت داشت. کتاب های هندی که به زبان سانسکریت نوشته بودند، در رشته پزشکی و دیگر رشته ها به زبان عربی ترجمه شد. (نهر، ۱۳۸۷)

گروهی طبیب ماهر به تدریج از یونان و هند وارد شام و ایران شدند. مسلمانان از تشریح موجودات زنده یا پیکر مردگان ابا داشتند، به همین خاطر جراحی از همه علوم اسلامی ضعیف تر و طب بالینی و داروشناسی از همه رشته ها قوی تر بود و داروهای اسلامی از جمله محصولات صادراتی به ایتالیا و خاور نزدیک بود. برای اولین بار داروخانه به وسیله ی مسلمانان تأسیس شد و آنها اولین مدرسه داروشناسی را افتتاح کردند. (دورانت، ۱۳۹۹)

مسلمانان از تمدن چینی ها نیز علمی از جمله هنر کاغذسازی را فرا گرفتند. اما بر اساس اطلاعات و علمی که فرا می گرفتند، به تحقیقات علمی می پرداختند و به کشفیات متعدد و مهمی دست یافتند. آنها بودند که دوربین های نجومی و قطب نماهای کشتیرانی را ساختند و در رشته ی پزشکی هم، پزشکان و جراحان عرب در سراسر اروپا مشهور شدند. (نهر، ۱۳۸۷)

بطور کلی می توان گفت که مسلمانان، قسمت زیادی از آثار علمی و فلسفی و ادبی اقوام مختلف را به زبان عربی ترجمه کردند و بهترین معلومات هر ملتی را از آن ملت اقتباس می کردند، مثلاً در فلسفه، طب، هندسه، موسیقی، منطق و هیأت از علوم یونانی بهره بردند. از هندیان طب (هندی)، حساب، نجوم و موسیقی و داستان و گیاه شناسی را فراگرفتند. کشاورزی، باغبانی، سحر، ستاره شناسی را از کلدانیان و قبطی ها اقتباس کردند. شیمی و تشریح از مصریان به آنها رسید. در واقع آنها علوم آشوریان، بابلیان، مصریان، ایرانیان، هندی ها و یونانیان را فرا گرفته و داده هایی را بر آن علوم اضافه کردند و از مجموع آن علوم و منابع و آداب تمدنی جدید به نام تمدن اسلامی را پدید آوردند. (محمدی، ۱۳۷۳)

عباسیان بخصوص در دوران مد نظر، علوم تمدن های گذشته و تمدن های همجوار را مانند دیگر دولت ها مورد استفاده قرار دادند، اما می توان گفت که برخی علوم از جمله علم جغرافیا، ریاضی و نجوم به دلیل انجام فرائض دینی از جمله دادن خمس، زکات و انجا فریضه ی حج اهمیت بیشتری داشتند.

سفیران دوران عباسیان

تأکید و سفارش های مکرر قرآن به تعقل و تفکر و تعلیم و تعلم و نیز شیوه ها و تعالیم پیامبر (ص) تحول عمیق در دعوت مردم به اسلام و تعلیم و تربیت ایجاد کرد. پیامبر (ص) اولین معلم مسلمانان و مشوق بی چون و چرای تعلیم و دانش و قرآن اولین متن آموزشی آن بود. در واقع مسلمانان، هم به اقتضای تعالیم و تکالیف دینی و هم به سبب ضرورت های زندگی اجتماعی، به ویژه بعد از فتوحات، به علت نیاز برقراری با صاحبان آراء و عقاید مغایر و احیاناً مخالف، تعلیم و تعلم و فراگیری سواد را کاملاً جدی گرفتند. (باغستانی، ۱۳۸۸)

یکی از سفارش های قرآن کریم و پیامبر (ص) که بر پویایی و غنی بودن فرهنگ و علم مسلمانان تأثیر بسیاری گذاشت، تشویق به سفر کردن برای فراگیری علوم بود که در اصطلاح محدثان رحله گفته می شد. رحله بیشتر برای طلب حدیث بود، اما تحصیل دانش های دیگر نیز در بعضی مواقع جزء اهداف بوده است، مثلاً عده ای برای فراگیری لغات و زبان فصیح عربی به بادیه سفر می کردند. خلیل بن احمد فراحیدی گفته است که دانسته هایش را از بیابان حجاز و نجد و تهمامه به دست آورده است. کسانی نیز مقدار زیادی از معلوماتش را در سفرهای بادیه به دست آورده بود. (باغستانی، ۱۳۸۸)

مسلمانان آن زمان به حدی شوق فراگیری علم را داشتند که خلفای بغداد از هر کجا و با هر وسیله و تدبیری که بود صاحبان علم و هنر را به پایتخت خود می آوردند، چنان که یکی از خلفا به دولت روم شرقی به همین دلیل اعلام جنگ کرد و آنها را مجبور کرد تا یک ریاضی دان مشهور را برای تدریس به بغداد روانه کند. اهل هر مذهب و ملتی از یونانی، ایرانی، قبطی و کلدانی در بغداد جمع شده و این شهر را مرکز علوم و فنون دنیا قرار داده بودند. (لوبون فرانسوی، ۱۳۸۰)

مسلمانان از هر ناحیه و منطقه ای در سراسر سرزمین اسلامی پراکنده شدند، دانش مربوط به فنون کشاورزی، کشت گیاهان و آشپزی منطقه خود را به مناطق دیگر بردند و خود نیز با فعالیت های کشاورزی، انواع گیاهان و خوراک سرزمین های جدید آشنا شدند. (نادری، ۱۳۸۴) و روش های جدید کشاورزی و نحوه ی آبیاری را به اروپاییان یاد دادند. گسترش اسلام باعث شد گیاهان زیادی از جمله درخت خرما، پرتقال، برنج، گندم سیاه، لیمو، زردآلو، هلو و انواع بسیاری از گل ها همانند گل نیلوفر به اروپا فرستاده شود. بدون شک ورود این همه گیاه و روش های کشاورزی در زندگی اروپاییان تأثیر زیادی گذاشت. (اسلامی فرد، ۱۳۹۷)

افراد و بزرگان زیادی در این دوره به سفر مبادرت کردند و باعث ترویج عقاید و آداب و رسوم و دیگر علوم تجربی و انسانی شدند. حتی افرادی بودند که در حین سفرهای مذهبی، سیاسی و نظامی به گسترش علوم و کسب علم و دانش نیز می پرداختند. به همین دلیل افراد و بزرگان علمی را به سه گروه سفیران علمی، مذهبی علمی و سیاسی علمی دسته بندی کرده و بیان می کنیم:

الف: سفیران علمی

عبدالله بن احمد بن یعقوب بن نصرین طالب معروف به ابن ابی زید صاحب اخبار و شعر بود و کتاب الخط و القلم رادر بغداد جمع آوری کرد و در آن کتاب از محمد بن احمد المعنی، اسحاق بن موسی الرملی، اسماعیل بن ابراهیم خلاد و ابی عبدالرحمن محمد بن احمد بن الحبيب بن بدیل الضریر الکوفی و مفضل بن العزیز روایت کرده است. (ابن نجار، ۲/۲۷)

حسن بن احمد، ابوعلی فارسی یکی از اساتید بزرگ قرن چهارم هجری قمر بوده و تألیفات او عبارتند از تذکره فی العلوم العربیه (در بیست جلد)، تعالیک سیبویه و جواهر النحو، العوامل فی النحو، المسائل بغدادیه، المسائل الدمشقیه، المسائل البصریه، المسائل الکرمانیه و المسائل الشیرازی. کتاب المسائل الشیرازی پاسخ هایی است که در هنگام سفرها به سوالات مردم گفته است. او در سال ۳۷۷ ه.ق درگذشت. (سامی، ۱۳۶۵)

فارابی (۳۳۹-۳۹۹ ه.ق) بزرگترین فیلسوف اسلامی تا قبل از ابن سینا می باشد، او فردی ایرانی بود و در بغداد نزد اساتید نصرانی تعلیم یافت، سپس به حلب نزد سیف الدوله رفت و در آنجا از ایشان استقبال محترمانه ای شد و به نظر می رسد که او زندگی زاهدانه ای به همراه با مطالعه گذرانده باشد. او در فتح دمشق ممدوح خود را همراهی می کرد و در سن هشتادسالگی در همین شهر وفات یافت. (آذرنوش، ۱۳۸۰)

مسعودی (۳۴۵ ه.ق) هم قریحه ای عالی داشت و هم روانشناسی نافذ بود، به همین دلیل کتابی که تألیف کرد از نظر فرهنگ و دانش حکایت های زیادی دارد، زیرا جغرافیدانی او بر حسب مناسبات است و علاوه بر آن تاریخدان نیز است. او به همه چیز از جمله ادیان، فرق، مشاجرات، شعر، خرد عجم ها، دریانوردی، تجارت و علوم توجه می کرد. در سفرهایش با دانشمندان غیرمسلمان دیدار داشت و توانایی این را داشت که ارزش فرهنگ نصرانیان و حتی بت پرستان را بشناسد. آثار او، بازتاب کنجکاوی سیری ناپذیر و فرهنگ وسیع او می باشد؛ اما از مجموعه بسیار فراوان آثار او بخشی باقی مانده است و همین بخش هم شامل اطلاعات غنی می باشد که ذهن نویسنده توانسته بود از هر علمی فراهم آورد. کتاب مروج الذهب او فقط خلاصه ای است از آثار مفقود شده او، این خلاصه نشانگر آثار بزرگ بوده است. او در این کتاب ظاهراً علاقه ای به نظم و ترتیب یا دید انتقادی ندارد و خواسته است که کتابش فقط مجموعه ی اطلاعاتی کامل و دلنشین باشد و سلیقه و داوری عالمانه ی خود را در آن دخیل نکند. (آذرنوش، ۱۳۸۰)

مُقَدّسی یا مَقْدِسی (حدود ۳۸۰ ه.ق) در بیت المقدس به دنیا آمد. او وجدانی روشن و کنجکاو و خوش طینت و فهیم و بردبار داشت و از تمام بخشهای جهان اسلام دیدن کرد. به هر سرزمینی که وارد می شد با اهل آن معاشرت داشت؛ از آنها می خواست

که در کتابخانه ها را برایش باز کنند، روش زندگی آنها را عملاً تجربه می کرد و از دانشمندان آنها سؤال می کرد. کتابی که بعد از سفرهای خود نوشت تحت عنوان احسن التقاسیم بود و برای شناخت جهان اسلام در قرن چهارم هجری قمری، اساسی است. (آذرنوش، ۱۳۸۰)

ابوعلی سینا (۳۸۷ تا ۴۱۲ ه.ق): او یکی از دانشمندان معروف دوران غزنویان بود و فیلسوف و حکیم ایرانی و از مردم بخارا بود. او در دربار نوح بن منصور به سر می برد و مورد عنایت او قرار گرفت. او در سال ۴۱۲ ه.ق به وزارت شمس الدوله پسر فخرالدوله که امارت همدان و کرمانشاهان را داشت، رسید و بعد از مرگ او به خدمت علاءالدوله کاکویه والی اصفهان درآمد. از جمله کتاب های معروف او کتاب شفا در فلسفه و قانون در طب را می توان نام برد. (مشکور، ۱۳۸۱)

غزالی در سال ۴۵۰ ه.ق در طوس به دنیا آمد و در همان جا و نیشابور نزد امام الحرمین درس خواند و بعد از آن با نظام الملک وزیر دیدار داشت. نظام الملک به او احترام می گذاشت و به او اجازه ی تدریس در نظامیه بغداد را داد و او در سال ۴۸۴ ه.ق به بغداد رفت. اهل عراق کمال و فضل او را که دیدند، شیفته ی او شدند و در مدت ده سال آنجا بود و نزدیک سیصد نفر از بزرگان اهل علم در کلاس درس او حاضر می شدند. بعد از آن گوشه عزلت اختیار کرد و زهد ورزید و به دمشق رفت و احیاء را به رشته ی نگارش درآورد. سپس به مصر و اسکندریه سفر کرد. بعد از آن دوباره به طوس برگشت و مشغول نگارش شد. در زمان عزلت او، وزیر در نامه ای از او خواهش کرد که به بغداد برود. غزالی قبول نکرد و جوابی شافی برای او نوشت. (قمی، ۱۳۸۹)

ابن تومرت (۵۲۵ ه.ق) از اهالی جنوب مراکش بود. او از اسپانیای اسلام و سپس شرق قلمرو اسلام دیدن کرد. او متوجه ناآگاهی مغربیان نسبت به تعالیم اسلام شد و در محضر استادان مشرق زمین علوم را فرا گرفت و به مغرب برگشت و دست به جنبش اصلاح طلبانه ای زد و این جنبش منشاء سلسله موحدان شد و از طریق همین سلسله کم کم در اسپانیا و شمال آفریقا گسترش یافت، عقاید اشعریه همراه با تفاسیر و شرح های غزالی نیز گسترش یافت. الکتاب ابن تومرت را لوچیانی همراه با مقدمه ی گلدزیهر درباره ی (حکمت الهی اسلامی در مغرب، طی قرن یازدهم میلادی) منتشر کرد. (آذرنوش، ۱۳۸۰)

ب: سفیران علمی - مذهبی

سلیمان تاجر ذکر کرده است که وزیرپادشاه چین به درخواست شاه، فرد مسلمانی را در خانفوا که محل تاجران بود به داوری بین مسلمانان که به آنجا می آیند، منصوب کرده بود و در روز عید با مسلمانان نماز می خواند و خطبه ایراد می کرد و برای خلیفه مسلمانان دعا می کرد و بازرگانان عراقی احکام صادرشده توسط او را منکر نمی شدند و احکام او را مطابق حق و گفته های خداوند در قرآن می دانستند و می پذیرفتند. (سیرافی، ۱۳۸۱)

در سال ۳۴۹ ه.ق یکی از مبلغان بزرگ اسلام به نام ابوالحسن کلمتی گروه زیادی از ترک ها را مسلمان کرد و دامنه ی این تبلیغ روز به روز گسترش یافت و تا ترکستان شرقی (ترکستان چین) انتقال پیدا کرد. (اسلام نیا، ۱۳۹۴)

ج: سفیران علمی - سیاسی

احمدبن فضلان اولین گزارش قابل اعتماد در مورد روسیه را نوشت و بیان کرد که مقتدر در سال (۳۰۹ ه.ق / ۹۲۱ م) او را به سواحل رود ولگا نزد پادشاه بلغار فرستاد. (حتی، ۱۳۴۴) با توجه به خصوصیات ابن فضلان می توان تصور کرد که این فرستاده تأثیرات زیادی بر گسترش اسلام و رسوم مسلمانان در آنجا گذاشته بود.

او در مورد سفر خود به صقلیبیان نیز نوشته است که وقتی نامه ی المس پسر شلکی بلطوار شاه صقلیبیان به دست مقتدر رسید مبنی بر این که فردی را برای آموزش اسلام به صقلاب بفرستد، تا مسجدی بسازد و بر منبر برای گسترش آیین اسلام در استان های کشورش همت گمارد و دژی بسازد تا از شاهان اطراف خود در امان باشد. مقتدر درخواست او را پذیرفت و نذیرخرمی را به عنوان سفیر انتخاب کرد و به من نیز دستور داد تا نامه را برای شاه بخوانم و پیشکش ها را به او و بزرگان و فقها و معلمان برسانم. او می گوید که یازده شب از صفر سال ۳۰۹ ه.ق گذشته بود که از مدینه السلام خارج شدیم و اتفاقات را از آنجا تا خوارزم و از خوارزم تا شور صقلیبیان نوشتم و می افزاید وقتی به جایی رسیدیم که یک شبانه روز به پایتخت مانده بود، المس چهار شاه

زبردست خود با برادران و فرزندان را به پیشواز فرستاد و آنها با خود نان، گوشت و گاورس [دانه ای شبیه به ارزن که بیشتر به کبوتران دهند] آورده بودند. آنها ما را همراهی کردند تا دوفر سگی پادشاه خود نیز به پیشواز ما آمد. وقتی ما را دید سجده ی شکر به جا آورد و درم هایی که درآستین داشت را هدیه داد. بعد وارد چادرهایی که برپا کرده بودند، شدیم. این واقعه در روز یکشنبه دوازدهم محرم سال ۳۱۰ ه.ق بود. سفر از جرجانیه که مرکز خوارزم است تا آنجا هفتاد روز طول کشید. ما تا روز چهارشنبه در چادرها اقامت داشتیم تا شاهان آن سرزمین برای شنیدن نامه جمع شدند.... (ابن فضلان، ۱۳۸۱)

یکی دیگر از چهره های درخشان، بیرونی (۴۴۰ ه.ق) می باشد. او ایرانی بود و در علم حساب و نجوم مطالعات زیادی داشته و علاوه بر زبان مادری، زبان عربی و یونانی را نیز فرا گرفته بود و سفرهای زیادی داشت. آثار او شامل: علم حساب، کیهان شناسی، داروسازی، مردم شناسی و تاریخ و کتاب های الصیدنه، الآثار الباقیه و تاریخ الهند از جمله آثار اوست. وی که به همراه حامی بزرگ خود، محمود غزنوی، به هند سفر کرده بود، توانست چند سال در آنجا سکونت داشته باشد. او به دلیل داشتن روحیه ی شگفت، اهمیت اطلاعات و شفافیت اسلوبش، در قالب نویسنده ای بسیار جذاب می باشد. به ندرت این ویژگی ها در یک مرد جمع می شود و جای تأسف دارد که چنین مردی، عموماً شناخته شده نیست. به هر حال او نویسنده ای است که می تواند تفکرات بدیع را در نثری ارزشمند ارائه دهد. (آذرنوش، ۱۳۸۰)

عبدالله بن علی بن عبدالله خطیبی، ابواسماعیل بن ابی الحسن، فقیه حنفی، معروف به قاضی القضاة فرزند قاضی القضاة از بیت القضاة در ربیع الآخر سال ۵۰۱ به بغداد آمد و گزارش خود را با کتاب اربعین ابن مقری ابو الطیب عبدالرزاق بن عمر بن موسی بن سماح التاجر ارائه داد. (ابن نجار، ۸۷/۲-۸۶)

هر کدام از بزرگان و جهانگردانی که در این جا نام آنها ذکر شد، درگسترش و پیشرفت علم و فرهنگ تأثیرگذار بودند و می توان گفت هر کدام با شیوه ی خاص خود افراد و گروه هایی را جذب کردند و این باعث می شد که در شعاع بیشتر و در زمان های بعد نیز علم و دانش آنها مؤثر و مورد استفاده قرار گیرد. آنها با استفاده از شیوه های جذاب سخنوری و نوشتاری، اطلاعات و داده های خود را بصورت زیرکانه انتقال می دادند.

نتیجه گیری

باتوجه به مطالب ذکر شده و سوال مطرح شده تأثیر سفر به گسترش علم در دوران عباسیان (از المتکفی تا سقوط بغداد) چگونه بوده است؟ می توان بیان کرد که تبادلات علمی و فرهنگی یکی از نتایج عمده ی سفر در همه ی دوران ها، از جمله دوران عباسیان از زمان المستکفی تا سقوط بغداد بوده است و از این طریق تبادلات علمی و فرهنگی صورت می گرفت و گسترش و پیشرفت علم را میسر می ساخت.

در زمان عباسیان با اهمیت دادن به علما، دانشمندان و ایجاد اماکن علمی و شرایط مناسب جهت سفرهای علمی، دانشجویان و دانش پژوهان علمی تشویق و ترغیب می شدند تا برای ترویج علوم به سفرهای طولانی بروند و از محضر اساتید و علمای بزرگ بهره مند گردند. در بیشتر اوقات حتی بزرگان و دانشمندان ترغیب می شدند تا برای مصاحبت با همدیگر به سفر کردن مبادرت می ورزیدند. نهضت ترجمه و خرید کتاب های تمدن دیگر توسط خلفا و بزرگان دولتی عمده ترین علل گسترش و ترویج علوم در زمان عباسیان بود و در اواخر دوره ی عباسی هرچند خلفایی به حکومت رسیده بودند که ضعیف بودند، اما علما و بزرگان علمی با توجه به آیات و احادیث به فعالیت علمی و گسترش علوم مبادرت ورزیدند و مانع رکود علمی آن دوران شدند.

توجه مسلمانان آن دوران به علوم باعث شد که علوم مختلف را از تمدن های قبل و همجوار خود دریافت کنند و با آموزه های دینی مطابقت دهند و تحولات عمده ای در علوم مختلف به وجود آورند و به تمدن های دیگر از جمله تمدن غرب عرضه کند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به نحو مساوی در نگارش مقاله همکاری داشتند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۰). تاریخ زبان و فرهنگ عربی (چاپ دوم). انتشارات سمت.
- ابن جبیر، محمد بن احمد بن جبیر. (بی تا). رحله ابن جبیر (چاپ اول). دار و مکتب الهلال.
- ابن فضلان، احمد بن فضلان. (۱۳۸۱). رحله ابن فضلان (ویرایش شاکر لعیبی). المؤسسة العربیة للدراسات و النشر / دار السویدی.
- ابن نجار، محمد بن محمود. (بی تا). ذیل تاریخ بغداد (ج. ۲). دار الکتاب العربی (کتابخانه دیجیتال نور).
- اسلام‌نیا، فریدون. (۱۳۹۴). تاریخ گسترش اسلام در جهان (از عصر پیامبر تا به امروز) (چاپ چهارم). ناشر شیخ الاسلام احمد جام.
- اسلامی فرد، زهرا. (۱۳۹۷). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام (ویرایش عباس رجبی، چاپ شانزدهم). دفتر نشر معارف.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۸). مرآة البلدان (ج. ۲، ۳ و ۴). انتشارات دانشگاه تهران.
- باغستانی، اسماعیل، و معینی، محسن. (۱۳۸۸). تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی (چاپ اول). نشر کتاب مرجع.
- بذرافشان، قربان علی، و بذرافشان، بهناز. (۱۴۰۰). روابط سیاسی و فرهنگی عباسیان با امپراطوری بیزانس در زمان خلافت عباسی (چاپ اول). نشر کیسان.
- بوسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۴۹). سلسله‌های اسلامی (ترجمه فریدون بدره‌ای). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۷). تیسفون و بغداد در گذر تاریخ. انتشارات جامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۶). از طلوع طاهریان تا غروب خوارزمشاهیان (چاپ ششم). انتشارات کانون اندیشه جوان.
- حتی، فیلیپ ک. (۱۳۴۴). تاریخ عرب (کتاب سوم، ترجمه ابوالقاسم پاینده). کتابفروشی حاج محمدباقر کتابچی حقیقت (مؤسسه انتشارات فرانکلین).
- دانش کیا، محمدحسین، و حاجی‌زاده، یدالله. (۱۳۹۷). تاریخ ایران و اسلام (ج. ۱۰، چاپ اول). نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها.
- دورانت، ویل. (۱۳۹۹). تاریخ تمدن (ج. ۴، ترجمه ابوطالب صارمی، چاپ هفدهم). انتشارات علمی و فرهنگی.
- دوری، عبدالعزیز، و دیگران. (۱۳۷۵). بغداد (چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی) (ترجمه اسماعیل دولت‌شاهی و ایرج پروشانی، چاپ اول). بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- رهبر، شهین. (۱۳۹۷). تاریخ پزشکی (تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام و ایران) (ج. ۴، چاپ اول). انتشارات علمی سنا.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۵). کارنامه اسلام (چاپ دوم). انتشارات امیرکبیر.
- سامی، علی. (۱۳۶۵). نقش ایران در فرهنگ اسلامی (چاپ اول). انتشارات نوید.
- سیرافی، سلیمان. (۱۳۸۱). سلسله التواریخ سیرافی (ترجمه حسین قره‌چانلو، چاپ اول). اساطیر.
- شمس، سید جمال‌الدین. (۱۳۹۴). تاریخ تمدن اسلام (چاپ دوم). انتشارات مؤلفان.
- طوقوش، محمد سهیل. (۱۳۹۸). دولت عباسیان (ترجمه حجت‌الله جودکی، چاپ یازدهم). پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طولی، فاروق. (۱۳۹۰). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام (چاپ اول). ناشر استاد مطهری.
- عبدالجلیل، ج. م. (۱۳۷۶). تاریخ ادبیات عرب (ترجمه آذرتاش آذرنوش، چاپ سوم). انتشارات امیرکبیر.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۸۹). تتمه المنتهی (وقایع ایام خلفا) (ترجمه غلامحسین انصاری، چاپ اول). شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- کامران مقدم (صفیاری)، شهین دخت. (۱۳۶۴). تاریخ پیشرفت اسلام. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- لوئیس، برنارد. (۱۳۷۸). زبان سیاسی اسلام (ترجمه غلامرضا بهروز لک، چاپ اول). مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- لوبون، گوستاو. (۱۳۸۰). تاریخ تمدن اسلام و عرب (ترجمه سید محمدتقی فخر داعی گیلانی، چاپ دوم). انتشارات افراسیاب.

- متولی، احمد رضا، (۱۳۹۶). اسلام از آغاز خلافت تا سقوط بغداد (ترجمه مجتبی سلطانی احمدی، چاپ اول). دفتر تدوین و تولید کتب و محتوای آموزشی.
- محمدی، ذکرا الله، (۱۳۷۳). نقش فرهنگ و تمدن اسلامی در بیداری غرب (ترجمه سلطان حمید سلطان، چاپ اول). انتشارات دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره).
- مشکور، محمدجواد، (۱۳۸۱). تاریخ ایران زمین از روزگار باستان تا انقراض قاجاریه (چاپ هفتم). انتشارات صفار / اشراقی.
- مغنیه، محمدجواد، (۱۳۴۱). تاریخ خلفای بنی امیه و بنی عباس (ترجمه مصطفی زمانی). اداره آموزش و پرورش شهرستان قم.
- مهدی پور، علیرضا، و سوارپور، کیانوش، (۱۳۹۶). بررسی ادوار نهضت علمی تمدن اسلام در عصر عباسیان از آغاز تا نیمه اول قرن چهارم هجری. فصلنامه علمی تاریخ ایران اسلامی، ۵(۱)، ۸۱-۱۰۲.
- نائینیان، اکرم، (۱۳۹۸). تجارت در سرزمین های خلافت شرقی (عباسیان) تا اوایل دوره سلجوقی (چاپ اول). انتشارات نظری.
- نادری، نادر، (۱۳۸۴). برآمدن عباسیان: ایدئولوژی مذهبی و اقتدار سیاسی (ترجمه عبدالحسین آذرنگ و نگار نادری، چاپ اول). انتشارات سخن.
- نصر، سید حسین، (۱۳۹۳). علم و تمدن در اسلام (ترجمه احمد آرام، چاپ ششم). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- نهری، جواهر لعل، (۱۳۸۷). نگاهی به تاریخ جهان (ج. ۱، ترجمه محمود تفضلی، چاپ چهاردهم). انتشارات امیرکبیر.
- هوشمند، مهدی، و گذری، رضا، (۱۳۹۵). شهرسازی بغداد در دوره عباسی. دومین کنگره بین المللی علوم زمین و توسعه شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان.

References

- Abd al-Jalil, J. M. (1997). History of Arabic literature (A. Azarnoosh, Trans.; 3rd ed.). Amir Kabir Publications.
- Azarnoosh, A. (2001). The history of Arabic language and culture (2nd ed.). SAMT Publications.
- Baghestani, I., & Moeini, M. (2009). Education and upbringing in Islamic civilization (1st ed.). Ketabe Marja Publishing.
- Bayani, S. (1998). Ctesiphon and Baghdad through history. Jami Publications.
- Bazrafshan, G. A., & Bazrafshan, B. (2021). Political and cultural relations of the Abbasids with the Byzantine Empire during the Abbasid Caliphate (1st ed.). Keysan Publishing.
- Bosworth, C. E. (1970). The Islamic dynasties (F. Badrehi, Trans.). Bonyade Farhange Iran Publications.
- Daneshkia, M. H., & Hajizadeh, Y. (2018). The history of Iran and Islam (Vol. 10, 1st ed.). Office of the Supreme Leader's Representative in Universities.
- Duri, A. A., et al. (1996). Baghdad (essays on history and historical geography) (I. Dowlatshahi & I. Parvashani, Trans.; 1st ed.). Encyclopedia Islamica Foundation.
- Durant, W. (2020). The story of civilization (Vol. 4; A. Saremi, Trans.; 17th ed.). Scientific and Cultural Publications.
- Eslami Fard, Z. (2018). The history of Islamic culture and civilization (A. Rajabi, Ed.; 16th ed.). Maaref Publishing House.
- Etemad al-Saltaneh, M. H. K. (1989). Mirat al-Buldan (Vols. 2–4). University of Tehran Press.
- Hitti, P. K. (1965). History of the Arabs (Book 3; A. Payandeh, Trans.). Hajj Mohammad Baqer Ketabchi Haqiqat Bookstore (Franklin Publishing Institute).
- Hooshmand, M., & Gozari, R. (2016). Urban planning of Baghdad in the Abbasid period. Second International Congress on Earth Sciences and Urban Development, Islamic Azad University, Isfahan Branch.
- Ibn al-Najjar, M. b. M. (n.d.). Dhayl Tarikh Baghdad (Vol. 2). Dar al-Kitab al-Arabi (Noor Digital Library).
- Ibn Fadlan, A. (2002). The travels of Ibn Fadlan (S. Luaybi, Ed.). Al-Muassasa al-Arabiyya lil Dirasat wal Nashr / Dar al-Suwaydi.
- Ibn Jubayr, M. b. A. (n.d.). The travels of Ibn Jubayr (1st ed.). Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Islamnia, F. (2015). The history of the expansion of Islam in the world (from the Prophet's era to the present) (4th ed.). Sheikh al-Islam Ahmad Jam Publisher.
- Jafarian, R. (2007). From the rise of the Tahirids to the fall of the Khwarazmshahs (6th ed.). Kanone Andishehye Javan Publications.
- Kamran Moqaddam (Safyari), S. (1985). The history of the progress of Islam. Iran Pakistan Persian Research Center.
- Le Bon, G. (2001). The history of Islamic and Arab civilization (S. M. T. Fakhr Dai Gilani, Trans.; 2nd ed.). Afrasiab Publications.

- Lewis, B. (1999). The political language of Islam (G. R. Behroozlak, Trans.; 1st ed.). Islamic Propagation Office Publishing Center.
- Maghniya, M. J. (1962). History of the Umayyad and Abbasid caliphs (M. Zamani, Trans.). Qom County Education Department.
- Mashkur, M. J. (2002). The history of the land of Iran from ancient times to the fall of the Qajars (7th ed.). Saffar / Eshraqi Publications.
- Mehdipour, A. R., & Savarpour, K. (2017). A study of the periods of the scientific movement of Islamic civilization in the Abbasid era from the beginning to the first half of the fourth century AH. *Scientific Specialized Quarterly of Islamic Iranian History*, 5(1), 81–102.
- Mohammadi, Z. (1994). The role of Islamic culture and civilization in the awakening of the West (S. H. Soltan, Trans.; 1st ed.). Imam Khomeini International University Press.
- Motavalli, A. R. (2017). Islam from the beginning of the caliphate to the fall of Baghdad (M. Soltani Ahmadi, Trans.; 1st ed.). Office for Compilation and Production of Educational Books and Content.
- Naderi, N. (2005). The rise of the Abbasids: Religious ideology and political authority (A. Azarang & N. Naderi, Trans.; 1st ed.). Sokhan Publications.
- Nainian, A. (2019). Trade in the lands of the Eastern Caliphate (Abbasids) until the early Seljuk period (1st ed.). Nazari Publications.
- Nasr, S. H. (2014). Science and civilization in Islam (A. Aram, Trans.; 6th ed.). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Nehru, J. (2008). Glimpses of world history (Vol. 1; M. Tafazzoli, Trans.; 14th ed.). Amir Kabir Publications.
- Qomi, S. A. (2010). Tatimmat al-Muntaha (events of the days of the caliphs) (G. H. Ansari, Trans.; 1st ed.). International Printing and Publishing Company.
- Rahbar, S. (2018). History of medicine (history of Islamic and Iranian culture and civilization) (Vol. 4, 1st ed.). Scientific Sana Publications.
- Sami, A. (1986). The role of Iran in Islamic culture (1st ed.). Navid Publications.
- Shams, S. J. (2015). History of Islamic civilization (2nd ed.). Authors Publications.
- Sirafi, S. (2002). Silsilat al-Tawarikh of Sirafi (H. Qarechanlou, Trans.; 1st ed.). Asatir.
- Taqqush, M. S. (2019). The Abbasid state (H. Joudaki, Trans.; 11th ed.). Research Institute of Hawza and University.
- Tuli, F. (2011). History of Islamic culture and civilization (1st ed.). Ostad Motahhari Publisher.
- Zarrinkoub, A. (1976). The record of Islam (2nd ed.). Amir Kabir Publications.